

ІМПЕРАТРИЦЯ ЄЛИЗАВЕТА ПЕТРІВНА ЯК УСОБЛЕННЯ "КУЛЬТУРИ МАСКАРАДУ" В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Суперечливість особистості імператриці Єлизавети Петрівни розкривається на основі матеріалів російської історіографії.

The contradiction of the personality of the empress Elyzaveta Petrivna reveals on the materials of Russian historiography.

Єлизавета Петрівна Романова, дочка Петра I і самодержиця всеросійська (1741-1761 рр.), отримала немало однотипних, та, водночас, парадоксальних оцінок в російській історіографії. Період її правління на протязі кількох століть зображувався як своєрідна "музична пауза історії" між кривавими роками царювання Анни Іоанівни та стрімким піднесенням Російської імперії в епоху Катерини II [11; 18; 20; 26; 34]. Начебто, Єлизавета не залишила Росії нічого, гідного уваги, – лише багатотисячну колекцію сувачо, та відголосок танцювальних кроків на паркеті. Звичайно, робилися спроби дослідити особистість Єлизавети Петрівни в першу чергу як самодержавної імператриці, проте, складається враження, що дослідникам у цих спробах заважала карнавальна мішура, якою облутала Єлизавету історія. А втім, можливо, усе було з точністю до навпаки: сама Єлизавета облутала, обсіпала цією мішурою історію – історію свого царювання. Можливо, імператриця була геніальним містифікатором, поставивши свою виставу і залишивши історикам лише декорації. Чи тут зіграла свою роль своєрідна гендерна детермінанта – типово жіноча схильність до загадковості, суперечливості, завульованої показним блиском "культури маскараду"?

Так чи інакше, історики і сьогодні намагаються розгадати інгредієнти тієї історико-культурної "суміші", яку являло собою єлизаветинське царювання в Росії. Саме тому актуальність теми даної статті визначається не лише поступальним розвитком гендерних досліджень як в Росії, так і в Україні, а також тим, що історію Росії XVIII ст. все частіше пов'язують з історичною фемінологією як безпрецедентний випадок політичного матриархату. Державне управління відобразило унікальне явище російської історії – фемінократію, що не мала ні як прецеденту у світовій історії, так і його продовження [17]. Саме через жіночий елемент в російській історії "найбільш наочно простежується та сама наступність історичний епох та персонажів, які її населяли" [7, с. 20]. І якщо поглянути на "жіноче століття", власне, у розрізі гендеру, не можна не відзначити, що серед чотирьох імператриць саме Єлизавета Петрівна стала своєрідною квінтесенцією образу жінки, саме вона увібрала у себе найбільше характерних рис, притаманних їй статі. Якщо вдаватися до метафор, то Єлизавету Петрівну можна було б назвати камертоном жіночності серед самодержиць XVIII ст. А визначення феномену "жіночого століття" лежить в першу чергу в площині виділення того жіночого начала, яке стало принципово новою і водночас домінантною ознакою у політичній історії Росії XVIII ст.

Загалом, склавши Єлизаветі Петрівні традиційний історіографічний реверанс та віддавши належне її таким, традиційно жіночим позитивним якостям, як доброта, милосердя та поблажливості, історики різних періодів звертаються до іншого. А саме – до тих хрестоматійних оцінок царювання Єлизавети, які, попри усю їх різноманітність та багатство лексики, можна вважати своєрідною історіографічною уніфікацією. "Веселая царица была Елисавет, поет и веселится, порядка только нет" [39]. Цією легендарною фразою дочка Петра I зобов'язана поету [39]. А те, що про неї писали кілька поколінь російських істориків, по суті, мало чим відрізняється від змісту цього віршованого рядка. Танці та сукні цариці на фоні свавілля фаворитів і занепаду державних справ – ось хрестоматійна картина правління Єлизавети, яке в більшості загальних праць з історії Росії повністю губиться серед політичних бур епохи дворцевих переворотів [24, с. 51].

До завдань, що стоять перед автором даної статті, передусім слід віднести аналіз висвітлення російськими істориками місця Єлизавети у своєрідному "класифікаторі" російських самодержиць XVIII ст., серед яких саме вона стала уособленням "культури маскараду" а також дослідження трансформації образу "веселої імператриці" у російській історіографії різних періодів.

До завдань, що стоять перед автором даної статті, передусім слід віднести аналіз висвітлення російськими істориками місця Єлизавети у своєрідному "класифікаторі" російських самодержиць XVIII ст., серед яких саме вона стала уособленням "культури маскараду" а також дослідження трансформації образу "веселої імператриці" у російській історіографії різних періодів.

Н.А. Васецкий, надто категорично зазначаючи, що "ні великі, ні дрібні історики не симпатизували Єлизаветі" [7, с. 127], наводить для ілюстрації той факт, що у радянській Історичній енциклопедії стаття, присвячена Єлизаветі Петрівні, вдвічі коротша за статтю про англійську королеву Єлизавету Тюдор. Слід визнати, що подібну історіографічну "апатію", а нерідко й "антипатію" у російських дослідників ми можемо спостерігати не лише до Єлизавети, а й загалом до правителів епохи дворцевих переворотів, які "... не володіли над людьми, а, навпаки, над ними володіли і люди, і обставини" [22, с. 369].

Помилково було б стверджувати, що російські історики у своїх працях залишали постать Єлизавети Петрівни поза увагою. Проте, якщо говорити, зокрема, про представників дореволюційної історіографії, то їхня увага до Єлизавети носила швидше поблажливо-глузливий характер. Наприклад, одна з перших дослідниць історії російських жінок, В.С. Іконнікова, яку завжди запідозрити в упереджувальному ставленні до жінки-правительки загалом, практично без коментарів цитує тогочасні журнали: "Згодом Єлизавета Петрівна повністю віддалась задоволенням та особистим примхам, а ставши імператрицею, ... любила слухати оповіді базарних баб" [16, с. 74]. "Як навести порядок, Єлизавета Петрівна не знала; вона оглушала себе музикою і танцями та молилася...", – читаємо в "Русской старине" [34, с. 126]. За даними деяких істориків, навіть її "піддані кричали, що імператриця не займається державними справами, віддає весь час задоволенням" [37, с. 167]. Стосовно причин дещо зневажливого ставлення істориків до постаті Єлизавети Петрівни досить вірогідну гіпотезу знаходимо у С.Ф. Платонова: "... якщо взяти в руки старі мемуари, що відносяться до цієї епохи, то знайдеш у них майже завжди деяку насмішку по відношенню до часів Єлизавети. До діяльності її завжди ставилися з посмішкою. І такий погляд на епоху був у великій моді; у цьому відношенні тон задавала сама Катерина II, до якої після смерті Єлизавети перейшла влада, а просвіченій імператриці наслідували й інші." [30]. Далі Платонов наводить приклад М.І. Паніна, який писав про епоху Єлизавети як про свавілля "припадочних людей" [30], і начебто ця оцінка перейшла в російську історіографію. Як наслідок, вважає дослідник, "... ця оцінка (несправедлива взагалі)..." [30] бралася істориками за основу аж до періоду вивчення цієї проблеми С.М. Соловйовим. Справді, сучасники приклали руку до створення відстороненого від політики образу імператриці, анекдотично-

го у своїй пристрасі до розваг. Так, Б.Х. Мініх писав, що "імператриця не управляла нічим, а формою державного правління було свавілля її фаворитів" [23, с.64]. А М. Щербатов зазначав, що Єлизавета "...від природи веселої вдачі та жадібно шукаючи веселощів, відчувала свою красу та воліла примножувати її різними прикрасами; лінива та не запопадлива до усякої справи, яка потребує деякої старанності, так що через лінощі й не лише внутрішні справи державні іноді багато років без підпису її лежали, але навіть і зовнішні державні справи, як трактати, протягом кількох місяців через лінощі її підписати її ім'я в неї лежали ..." [41; 197]. Проте не слід також забувати і про те, на якій далекій відстані від Петербурга опинився Мініх після воцаріння Єлизавети, що відправила його на заслання, та про яку ступінь об'єктивності можна говорити, читаючи мемуари опального фельдмаршала. Що стосується Щербатова, то його праця носить красномовну назву – "Про занепад моральних звичаїв у Росії", і чекати від автора глибокого аналізу державної діяльності Єлизавети було б недоречно. Викриваючи язви тогочасного суспільства, Щербатов дає ще доволі м'яку оцінку Єлизаветі Петрівні та її оточенню у порівнянні з оцінками самодержиць, які їй передували.

Широко поширену серед дослідників думку щодо ігнорування постаті Єлизавети Петрівни російськими істориками дореволюційного періоду можна вважати спірною, адже вже у середині та третій чверті XIX ст. з'являються роботи, присвячені самодержавним імператрицям, і Єлизаветі Петрівні зокрема [1; 11; 35; 36; 40], серед яких ми зустрічаємо і позитивні оцінки елизаветинської епохи. Так, наприклад, Н.А. Полевой навіть дещо ідеалізує особистість імператриці, стверджуючи, що з її воцарінням для Росії завершився "траур, що тривав понад шістнадцять років" [31, с.55]. В.О. Ключевський у свою чергу зазначає, що "...з часів правління царівни Софії ніколи на Русі не жилося так легко і ні одне царювання до 1762 р. не залишало по собі такого приємного спомену" [21, с. 398]. Проте, якщо проаналізувати оцінки, дані дореволюційними істориками особистості Єлизавети Петрівни, стає зрозуміло, що навіть позитивні погляди на її епоху не можна ідентифікувати з поглядами на постать самої імператриці. Рушійну силу здобутків та успіхів елизаветинського царювання дослідники як того періоду, так і переважна більшість їх наступників, вбачають у чому завгодно – історичних обставинах, іноземному впливі, розумних радників, – тільки не в особистих якостях самодержиці. М.М. Карамзін взагалі пише про щастя, яке "...сприяючи м'якосердній Єлизаветі за її правління, врятувало Росію від тих надзвичайних бід" [20, с. 39-40]. С.Ф. Платонов, нарівні зі спробою своєрідної історіографічної реабілітації Єлизавети Петрівни, врешті-решт дещо двояко зазначає: "Ідеї Єлизавети (національні і гуманні) загально вище її діяльності (несистематичної та малозмістовної), і історичне значення часів Єлизавети ґрунтуються саме на цих ідеях" [30]. Один із перших, хоча далеких від поблажливості, дослідників елизаветинської епохи, С.В. Єшевський, стверджує: "Царювання Єлизавети Петрівни не відноситься до числа тих, які залишають по собі довгу пам'ять у внутрішньому устрої держави" [11, с.537]. Легенда про цілодобово танцюючу імператрицю міцно поселилася на "Олімпі" офіційної історіографії.

Легенда виявилася живучою. Єлизавета для багатьох дослідників наступних поколінь стала уособленням "культури маскараду" в Росії XVIII ст. Обґрунтуванням, начебто, слугувало те, що "... за часів Єлизавети життя і театр міцно переплелися у маскарадах, якими славився двір імператриці. Адже не дарма вісімнадцяте століт-

тя інколи ще називають "століттям гри", століттям, коли театральність, ігрова стихія заволоділа як особистим, так і державним життям" [9, с. 256]. Образно кажучи, на Єлизавету було покладено відповідальність за усі веселощі, усі розваги XVIII ст. в Росії. Такої "честі" у істориків не удостоїлася ні організаторка безперервних бенкетів Катерина I, ні невгамовна полювальниця Анна Іоанівна, ні пристрасна театралка Катерина II. Але ж вони виявляли схильність до розваг не меншу, ніж Єлизавета Петрівна. І якщо Катерина I відзначилася на цій ниві яскраво, проте недовго, то розкіш двору та розваги Анни Іоанівни закарбувалися в пам'яті сучасників не менш, ніж жахи біронівщини: "Поглянемо ж тепер, як при правлінні цієї імператриці, найбільше впала твердість у серцях, і як розкіш найбільше стала вкорінюватися" [41; 188]. Чому ж тоді історики характеризують саме елизаветинську епоху як епоху "культури маскараду" – періоду легковажності, розваг і ледь не вакханалії? Чому саме про царювання Єлизавети, ознаменоване небувалим піднесенням російської культури та науки, чому саме про цей період дослідники говорять як про маскарад, тривалість у 20 років? Анна Іоанівна зі своїми полюваннями, відстрілюваннями птахів, куртагами та іншими, не менш "інтелектуальними" розвагами, видається історикам "похмурою царицею" у той час як про веселий двір її карликів та блазнів у народі ходили легенди. Мабуть, тому що вона додала до своїх розваг доволі гірку "приправу" – біронівщину. Додала щиро, по-царськи, у результаті чого дослідники не одного століття в першу чергу бралися до описування жахів німецького засилля, практично омиваючи інші особливості царювання.

Що ж до Єлизавети Петрівни, то інкримінувати їй бодай щось подібне до темних "діянь" попереднього царювання історикам було б досить важко. Імператрицю, двадцятилітнє правління якої розпочалося під знаком відміни смертної кари, нелегко піддати історіографічній "анамфеї" – чи то з власної ініціативи, чи то на замовлення влади. А от нівелювати значення її царювання для Росії, зобразивши Єлизавету Петрівну "у перманентному танці" та відслідкувавши кількість її переодягань на день, у російській історіографії виявилось досить легко. Хоча, наприклад, польський історик К. Валішевський робить спробу частково виправдати російську імператрицю Єлизавету, принаймні щодо її пристрасі до переодягань, відзначаючи наступне: "Танцюючи досхочу та сильно пітніючи внаслідок передчасної повноти, вона іноді тричі міняла сукню під час одного балу" [6; с.19]. Історик, перу якого належить одна з найцікавіших робіт, присвячених дочці Петра I, також робить спробу переглянути значення цієї імператриці для російської культури та Росії загалом. Зокрема, він звертає увагу на те, що "Єлизаветі були притаманні певні благододні пориви, і вона іноді співчувала великим гуманітарним течіям свого століття... Анна Іоанівна була далека від подібних поривів" [6; с.26]. Проте оцінки постаті Єлизавети Петрівни як збірного образу жадібно до розваг жінки-правительки у російській історіографії на протязі століть вражають своєрідною стабільністю. Навіть у сучасному підручнику зустрічаємо такий висновок: "Засліплюючий блиск елизаветинського бароко як би побічно свідчить про нескінченні розваги, а не про копітку роботу двору" [18, с.162]. Невже дослідниками не здійснювалися спроби перегляду стереотипів про "веселу царицю"?

Як відомо, Єлизавета Петрівна прийшла до влади внаслідок дворцевого перевороту в ніч з 24 на 25 листопада 1741 року. Вранці 25 листопада 1741 року був опублікований маніфест, в якому проголошувалось, що Єлизавета Петрівна вступила на престол "за законним правом, за близькістю крові до самодержавних... бать-

ків... та за всепідданішому наших вірних єдиногласному проханням" [32, с.540]. 28 листопада був виданий другий маніфест "Про вступ на престол Государині Імператриці Єлизавети Петрівни" [32, с.542], в якому право дочки Петра I на російську корону обґрунтовувалось посиланням на "Тестамент" Катерини I. Розпочалося двадцятилітнє царювання імператриці Єлизавети Петрівни. І якщо стосовно причин, рушійних сил та підводних течій самого перевороту між істориками ще виникають дискусії, то оцінки особистості Єлизавети Петрівни відрізняються лише іноді ледь помітними історіографічними відтінками. Деякі дослідники, починаючи аналізувати постать імператриці, повільно вимальовуючи характер її особистості, у висновках приходять до того, від чого, власне, відштовхувалися їх попередники – а саме, хрестоматійного образу чепурної цариці, зайнятою лише сукнями та танцями.

Цей образ пройшов свій історіографічний шлях, подорожуючи століттями, не сходячи зі сторінок підручників, монографій, статей, нарисів та романів. За влучним висловом мистецтвознавця М.М. Врангеля, "... моральний образ дочки Петра I – образ якщо і не потрібний для життя країни, то образ художній. Художній він, як естетичні найменш пристосовані до дійсності люди, погані монархи, погані правителі і погані діячі" [10; с.5]. І хоча автор дає зрозуміти, що Єлизавета в його уявленні не асоціюється із правителем, його теза про органічність художнього образу імператриці заслуговує на увагу. Оригінальною видається також думка автора щодо окремих сторін особистості Єлизавети: "...чарівна істинно російська цариця. І на протязі всієї нової російської історії не знайти в образі верховного правління настільки яскраво вираженого, принадливого, але й разом з тим недоладного образу російської жінки, наділеної необмеженою владою. Це – апофеоз російського самодурства, але самодурства порівняно доброго..." [10; с.6]. Не будучи професійним істориком, Врангель розглядає постать Єлизавети Петрівни не крізь призму її ролі в управлінні чи не управлінні державою, а крізь призму її культурного значення для країни – консолідуючої сили між старою-ноювою Росією та новою Європою. Адже у цій ролі Єлизавета була гідним продовжувачем батьківських традицій. Надамо слово мистецтвознавцю: "... створила помісь яскравого лубка з люб'язною химерністю придворного французького мистецтва. ... Спаяла воедино величну пишність із простонародним пряником" [10; с.9]. Історія доволі суха наука, і, можливо, ті риси Єлизавети Петрівни, що трактуються істориками як легковажність і примхливість, були просто віддзеркаленням культурної епохи свого часу?

Стереотипи, пов'язані з "карнавальним" царюванням Єлизавети, нерідко криються і за начебто позитивними оцінками цього правління. В історичних працях багатьох дослідників де-не-де зустрічаються споріднені роздуми про те, що царювання Єлизавети Петрівни було довгим і спокійним лише тому, що, власне, царювати у вирі розваг їй було ніколи. Навіть В.О. Ключевський, який свого часу писав: "Царювання Єлизавети було не без слави, навіть не без користі" [21, с. 450], ніби й дає імператриці позитивну оцінку, але без натяку на спробу глибше пізнати її як особистість: "Єлизавета була розумною і доброю, проте безладною і норовливою російською баринею..." [21, с. 434]. М.М. Карамзін, який перший привернув увагу до постаті російської жінки в історіографії, однозначно дає зрозуміти, що дочці Петра I нічого робити у "галереї знаменитих росіянок": "... царювання Єлизавети не прославилося ніякими блискучими діяннями ума державного" [20, с. 39-40]. І якщо Анна Іоанівна для переважної більшості дослідни-

ків була і залишається фігурою одіозною, то Єлизавета "танцювала" не лише в історії, але й в історіографії. На перший погляд складається враження, що історичний шлях імператриці схематично збігається з її "шляхом" історіографічним. Оцінки, які давали Єлизаветі сучасники, і оцінки, які вона отримувала на протязі кількох століть від російських істориків, здебільшого накладаються одна на одну, і нерідко попередня стає трафаретом для наступної. Проте, як серед свідчень сучасників, так і серед висновків дослідників різних періодів можна зустріти оцінки Єлизавети Петрівни та її царювання, принципово відмінні від нібито загальноприйнятих.

Справді, слід погодитися із С.Ф. Платоновим у тому, що Єлизавета Петрівна "добрим словом" в історіографії перш за все зобов'язана С.М. Соловйову, який, дослідивши велику кількість джерел, "полюбив" цю епоху і писав про неї зі співчуттям [30]. І, варто відзначити, не лише про епоху. "За правління Єлизавети Росія отямилася", – пише С.М. Соловйов, і додає: "Успадкувавши від батька вміння обирати та утримувати при собі здібних людей, вона закликала до діяльності нове покоління російських людей, відомих при ній і після неї, і вміла примиряти їх діяльність..." [37, с. 603-606]. Крім спроби звернути увагу на роль Єлизавети в управлінні державою, а не лише на її маску на черговому карнавалі, ця характеристика заслуговує на увагу ще з іншої причини. Мистецьке вміння оточувати себе талановитими та потрібними людьми історики завжди визнавали за Катериною II. С.М. Соловйов підкреслив, що у Єлизавети теж була така здатність, нехай вона і не декларувалася так "голосно". Пізніше вже сучасні дослідники звернули увагу на той факт, що на тлі національного піднесення, ініційованого Єлизаветою та зведеного нею у ранг державної політики, імператриця вчинила дуже далекоглядно, залишивши багатьох іноземців в Росії і надавши їм можливість працювати там. У результаті цього, сотні іноземних першокласних спеціалістів знайшли в Росії другу батьківщину, і внесли свій внесок у розвиток її економіки, культури та науки [2, с. 81].

Слід також зупинитися на такому аспекті царювання Єлизавети Петрівни, який викликає у істориків ледь не розгубленість. Одночасно з висуненням Єлизаветою-імператрицею серйозних державних осіб, Єлизаветою-жінкою були висунуті і чоловіки іншого сорту – фаворити [34, с.139]. Зазвичай явище фаворитизму, особливо стосовно періоду "жіночого століття", піддавалося нищівній критиці дослідників різних періодів та історичних шкіл. Проте у випадку з фаворитизмом часів Єлизавети Петрівни немає, та й не може бути однозначно негативною оцінкою цього явища. Більшість дослідників змушені визнати, що фаворити Єлизавети Петрівни відзначались скромністю й невибагливістю. Ні один з них не намагався зайняти становище співправителя імператриці, як наприклад, Бірон при Анні Іоанівні чи Потьомкін при Катерині II. О.Г. Розумовський задовольнявся милостями Єлизавети, майже не втручаючись в державні справи, і був помітний лише тим, що опікувався православною церквою та протегував своєму молодшому брату Кирилу, віце-канцлеру А.Ф. Бестужеву-Рюміну і поету О.П. Сумарокову. Звичайно, історики люблять згадувати "добрим словом" родичів фаворита Єлизавети братів Шувалових, які прибрали до рук добру частину державної власності. Проте більшість дослідників визнає, що саме завдяки здібностям та діяльності П.І. Шувалова Росія досягла небувалих висот у розвитку промисловості. А сам фаворит імператриці, І.І. Шувалов, взагалі відмовився від графського титулу, високих чинів і великих грошових та земельних пожалувань. Він увійшов в історію як покровитель науки, куль-

тури і освіти і друг М.В. Ломоносова та як меценат, який "... не шкодував сил і засобів, щоб створити в Росії інтелектуальне поле" [3, с. 256].

Відаючи належне доброті, набожності, любові до всього російського Єлизавети Петрівни та незвичиний для того часу скромності її фаворитів, історики як дореволюційного, так і радянського періоду переважно на цьому і зупиняються. Причому радянські дослідники часто й не згадували про Єлизавету зовсім – надто вже непопулярними тоді вже були картини царського життя, а розгледіти у Єлизаветі особистість правителя на тлі століття Петра I та Катерини II тогочасні вчені навіть не намагались. У пострадянській період історики знову повернулися до детального вивчення династії Романових, проте дочка Петра I, як її характерний представник, не привернула уваги дослідників. Якщо вдатися до своєрідної метафори, то постать Єлизавети Петрівни в системі координат російської історіографії можна охарактеризувати як "жінку, не здатну викликати сильних почуттів". Знову ж таки повертаючись до її історико-хронологічних "сусідок", варто зазначити, що дослідники у своїй більшості "дружно ненавиділи" Анну Іоанівну, і, критикуючи, захоплювались Катериною II. Імператриця Єлизавета Петрівна була для російських істориків не тією постаттю, якій можна було надати виразність, характер, врешті-решт, самотність в контексті історії російських монархів. Мабуть, тому дослідники дивилися ніби "крізь" Єлизавету, не помічаючи усієї глибини її образу, – образу, який, напевне, найбільш наближений до образу Росії XVIII ст.

Проте процес повернення імператриці Єлизавети Петрівни на сторінки наукової літератури у пострадянську епоху тривав, як тривав процес дослідження мемуристики тієї епохи [12; 13; 14; 23; 29; 38]. Протягом останніх десятиліть "наукова бібліотека", присвячена постаті дочки Петра I, поповнилась працями таких дослідників як Є.В. Анісімов [2], М.І. Павленко [26], В.П. Наумов [24], К. Писаренко [28]. Сучасні історики звернули увагу на постаті російських жінок-самодержиць – спершу внаслідок існування значних пробілів у вивченні цієї проблематики, а згодом і на тлі зростання наукового інтересу до неї. Зародження такого інтересу в історіографії до попередниць Катерини II і, зокрема, до постаті Єлизавети Петрівни, ще на початку XX ст. ніби передбачив К. Валішевський: "Образ Єлизавети, значно менш яскравий, теж не позбавлений чарівності. У рамці, що оточує її, вона навіть у деякій мірі є цікавішою за свою наступницю, тому що вона тут абсолютно на місці. Вона являє собою чисто російський і надзвичайно цікавий тип" [6, с.3]. Саме цей самотній і "надзвичайно цікавий тип" російської імператриці привернув увагу кількох сучасних істориків, що вилилося у появу ґрунтовних досліджень, присвячених дочці Петра I.

Особливо виразними рисами відзначаються історичні образи Єлизавети Петрівни, створені М.І. Павленком [26] та Е.В. Анісімовим [3]. Постать Єлизавети, детально проаналізована першим автором, дуже нагадує свій хрестоматійний "двійник": "Імператриця була зайнята настільки власною персоною і задоволеннями, що у неї не залишалось часу для виконання свого основного обов'язку – управління державою" [26, с.152]. Історик, ґрунтовно дослідивши усі аспекти царювання Єлизавети Петрівни, притримується думки про те, що "вона перевершила своїх попередниць – Катерину I, імператрицю Анну Іоанівну, не кажучи вже про безтурботну правительку Анну Леопольдівну – як у використанні задоволень, так і в легковажному ставленні до своїх обов'язків" [26, с.152]. Слід наголосити, що у цьому моменті позиція автора принципово відрізняється від позиції багатьох сучасних дослідників, на думку

яких, Єлизавета все ж частково свої обов'язки виконувала. Наприклад, О.Б. Каменський звертає увагу на те, що хоча Єлизавета Петрівна внутрішніми справами майже не займалася, але зовнішньополітичні справи вважала прерогативою лише монарха; тому вона, наприклад, таємно від власного канцлера, тобто, від власного міністра іноземних справ, вела переписку з французьким королем [19]. У книзі "Історія державного управління Росії" знаходимо вже більш впевнену характеристику Єлизавети-правительки: "Створення такого вищого органу управління країною, як особиста канцелярія, свідчить про бажання Єлизавети взяти управління в свої руки та укріпити значення самодержавної влади" [17, с.298]. А одна з найвідоміших дослідниць "жіночої історії", автор численних книг і публікацій, присвячених гендерній тематиці, Н.Л. Пушкарьова взагалі безкомпромісно зазначає: "Значною є роль російських правительок на політичній ниві. Єлизавета Петрівна увійшла в російську історію, відмінивши раніше, ніж це було зроблено в Європі, смертну кару" [33]. Таким чином, можемо зробити висновок про те, що часткове визнання Єлизавети як правительки у сучасній російській історіографії від деяких дослідників все ж отримала.

У той же час М.І. Павленко, автор ґрунтовних монографій, присвячених постатям Єлизавети Петрівни [26] та Анни Іоанівни [25], приходять до висновку, що Єлизавета царювала, проте не управляла країною ще в більшій мірі, ніж її попередниця Анна Іоанівна [26, с.229], що знову ж таки йде врозріз із позицією багатьох сучасних істориків. Підсумовуючи, дослідник все-таки наводить ряд позитивних моментів у царюванні Єлизавети, одразу ж застерігаючи: "Правда, до більшості з них Єлизавета Петрівна або ж не мала ніякого відношення, або ж найбільш віддалене" [26, с.312]. Загалом, у праці М.І. Павленка, одній з найбільш повних та змістовних із присвячених Єлизаветі Петрівні у сучасній російській історіографії, особистості Єлизавети дається доволі однозначна характеристика – "... вона народилася не для управління імперією, а для насолодження втіхами..." [26, с.313].

Значно складніший за глибиною образ імператриці Єлизавети ми бачимо у іншого історика – Є.В. Анісімова [3]. Дослідник, якого можна вважати спеціалістом з історії жіночого самодержавства в Росії, дає Єлизаветі Петрівні ряд іронічних, і водночас, тонких характеристик, намагаючись осягнути, ким же була для Росії ця "весела цариця". Е.В. Анісімов, нарівні з деякими іншими істориками, притримується думки, що Єлизавета була "... істинною і відданою дочкою свого гедонічного століття, століття насолоди і задоволень" [3, с.214]. Проте, на відміну від багатьох дослідників, які бачили у Єлизаветі ледь не центральну фігуру своєрідної "ваханки" у комплексі розваг усього XVIII ст., історик визнавав за нею тонкий смак та навіть деяку вишуканість у виборі таких розваг. У цьому моменті його оцінка перевернується із оцінкою, яку дав Єлизаветі століттям раніше інший історик – К. Валішевський. Цитуючи слова поета-сучасника Єлизавети, – "Петро дав нам науку, його дочка прищепила нам смак", [6, с.36]. – Валішевський так зазначає: "... особливо смак до розваг і, слід додати в ім'я справедливості, до деяких витончених задоволень" [6, с.36]. І додає: "Усі види вишуканості та розкоші швидко розвинулись за Єлизавети. Вона назавжди вигнала зі свого палацу грубі оргії, які приваблювали її батька" [6, с.36]. Анісімов у свою чергу дає Єлизаветі більш експресивну оцінку: "Смак у Єлизаветі був надзвичайно витончений, почуття міри й гармонії – дивовижне, строгість до уборів та прикрас – найвибагливіша" [3, с.226]. Дослідник один із небагатьох, для кого постать Єлизавети Петрівни є не лише уособленням

"культури маскараду". А уособленням "маскарадної" культури Анісімов вважав її безперечно, адже маскаради, на думку історика, це й були ті головні події в житті Єлизавети, заради яких вона, власне, і жила [3, с.225]. Проте дослідник побачив у "веселій імператриці" не лише пристрасть розважатися, переодягатися, царювати, "не зводячи з себе очей" [3, с.225]. Не задовольнившись звичною для російської історіографії констатацією того факту, що період царювання Єлизавети ознаменований пишним розквітом культурного життя, Є.В. Анісімов підкреслив роль самої імператриці у цьому процесі: "Саме її веселому генію ми зобов'язані шедеврами архітектури..." [3, с.237]. Він перший з російських істориків у капризній, легковажній, примхливій імператриці побачив те, що сам охарактеризував як "веселий геній". Не прикрашаючи її недоліків і не розвінчуючи її чеснот, історик зумів подати риси особистості Єлизавети у всіх їх проявах природності, органічності оточуючому середовищі. У деяких моментах Анісімов повністю погоджується з іншими дослідниками в оцінках ролі Єлизавети у державному управлінні, доповнивши їх навіть своєрідним афоризмом – "Царюю, лежачи на боці!" [3, с.245]. Проте, наприклад, на противагу, М.І. Павленку, вважав участь Єлизавети в управлінні більш активною та значною, ніж участь Анни Іоанівни. Відзначає Є.В. Анісімов Єлизавету також і як хорошого дипломата та впливову фігуру у тогочасній міжнародній політиці. Сторінка за сторінкою ретельно відслідковуючи позитивні та негативні риси імператриці, Анісімов підводить нас до висновку про неоднозначність, двоїстість, навіть своєрідну загадковість цієї постаті в російській історії. Історіографічна цінність праці Є.В. Анісімова у дослідженні особистості Єлизавети Петрівни полягає у тому, що автор відкрив нові грані у історичній постаті дочки Петра I, зокрема, в контексті тієї ж "культури маскараду" XVIII ст., та вивів на історіографічну "авансцену" новий образ російської імператриці.

Слід звернути увагу, що у сучасній російській історіографії проблеми жіночого правління в Росії триває процес переоцінки цінностей, у результаті якого постаті самодержиць XVIII ст. набувають в історичних працях все нових і нових рис. Не оминула така історіографічна "доля" і Єлизавету Петрівну. І хоча її постать на сьогоднішній день вже, швидше, за історіографічною інерцією розглядають як ключову у "культурі маскараду" в тогочасній Росії, ця особа вже отримала в свою адресу немало незвичних для традиційної історіографії оцінок. Так, Н.А. Васецкий, який практично нічого не пише про Єлизавету як "веселу царицю", підкреслює незвичайність того факту, що "... дівчинка, що росла як трава посеред поля... змогла потім піднятися до розуміння саме загальнонародного, а не суто династичного інтересу, і стати тією фігурою, яка тільки і змогла сприяти встановленню стабільності та наведенню порядку у замордованій заморськими і вітчизняними пройдисвітами Росії" [7, с. 134]. Б. Башилов, говорячи про період правління Єлизавети, "непоганої за своїми духовними задатками жінки, яка, проте знаходилася під впливом принадливості ідеї свого батька про необхідність духовного наслідування Заходу" [4], теж не акцентує на якійсь надмірній пристрасті імператриці до розваг. У свою чергу Л.М. Васильєва, яка теж обходить стороною міф про "веселу царицю", ніби відповідаючи попередньому автору, зазначає: "Вона своєю підкресленою, умисною, нав'язливою "російськістю" виправила політичні перекося великого батька, який не знав межі у провінційній пристрасті до Заходу. Вона дала у тому ж напрямі "фасон" Катерині II та усім решта німкеням і німцям, опанувавши головний престол Росії в

XIX столітті" [8, с.185-186]. Таким чином, образ Єлизавети як уособлення "культури маскараду" у деяких сучасних істориків повільно відходить у тінь. Щоправда, О. Бушков, відомий своїми саркастичними оцінками історичних подій, знову нагадує нам про розваги елизаветинського двору у властивій йому манері: "Двір в період правління Єлизавети жив весело. Відверто зізнався, особисто мені хотілося б хоч рік поколобродити в їх товаристві. ... А як вони гулеванили – заздрість бере!" [5, с.25]. Проте хотілося б відзначити, що у даному випадку автор, часто безжальний у своєму гуморі, дає цьому "веселому товариству" оцінку швидше світлого іронічного характеру. "Добра, хоча й запальна, весела, хоч і не без сентиментальності, імператриця Єлизавета Петрівна залишила по собі загалом світлу пам'ять", – підводить ризику Б.Г. Пашков [27, с. 411].

Отже, загалом до особистості Єлизавети російсько-го історика пострадянського часу стали значно прихильніші, ніж їх попередники. Проте історіографічну репутацію дочки Петра I не завжди здатна врятувати навіть все зростаюча кількість позитивних оцінок. "Батько російської історії" В.О. Ключевський назвав колись період царювання Єлизавети Петрівни досить ущипливим за змістом словосполученням – "Золочена убогість" [21, с.433]. Говорячи про сучасний образ самої імператриці в російській історіографії, ми можемо взяти на озброєння вислів великого історика. Справді, "золочена убогість": написано про Єлизавету достатньо, оцінки істориків щодо її царювання ніби змагаються між собою – яка яскравіше передасть кількість уборів "веселої цариці", розкіш її двору та спалахи феєрверків. Але під усім розмаїттям таких описів та оцінок криється "убогість" – історіографічна "убогість" самого образу імператриці, "затягнутого в корсет" стереотипів та "одягненого у маску" легковажності та нікчемності. Російські історики один за одним приходили до подібних висновків в оцінках царювання Єлизавети. Російська історіографія дореволюційного та радянського періодів наскрізь просякнута ними. Нечасті спроби сучасних дослідників переглянути такі висновки, показати нам нову Єлизавету вносять вагомий внесок у процес трансформації образу імператриці. Проте їх спроби помітні переважно лише дослідникам із вузькою спеціалізацією. А на сторінках загальноосвітньої літератури ми і далі зустрічаємо століттями випещений істориками образ "веселої цариці". Єлизавета Петрівна як уособлення "культури маскараду" в російській історіографії являє собою, по суті, обмежений у рамках оцінок та бідний на їх різноманітність історіографічний манекен, на який можна одягнути тисячі уборів, натомість уже століттями одягають лише один. У Єлизавети було 15 тис. суконь, які вона кілька разів на день міняла. У її історіографічному двійника – одна сукня, лише різні аксесуари – століттями однотипна оцінка, лише різні її відтінки. Проте, як уже зазначалося, помітні спроби російських дослідників перегорнути увлечення про постать імператриці Єлизавети Петрівни. І, можливо, історики дадуть цій особистості новий "гардероб оцінок" – багатий та різноплановий.

1. Андреев В.В. Представители власти в России после Петра I. – СПб., 1870. 2. Анисимов Е.В. В борьбе за власть. Страницы политической истории XVIII века. – М., 1988. 3. Анисимов Е.В. Женщины на российском престоле. – СПб., 1997. 4. Башилов Б. Русская Европа. – "Неизвестные страницы Русской истории", 1998. 5. Бушков О. Блеск и кровь гвардейского столетия // Россия, которой не было. – М., 2005. 6. Валишевский К. Дочь Петра Великого. – М., 2002. 7. Васецкий Н.А. Женщины во власти и безвластии. – М., 1997. 8. Васильева Л.Н. Жены русской короны. – М., 1999. 9. Вдовина Л.Н. Риторика праздника: Москва в дни маскарада "Торжествующая Минерва". // Россия в средние века и новое время. – М., 1999. 10. Врангель Н.Н. Свойства века. // Императрица Елизавета и искусство ее времени // Аполлон. 1912. №7. 11. Ешевский С.В. Очерк царствования Елизаветы Петровны. – М.,

1870. 12. Записки генерала Манштейна о России 1721-1744. – СПб., 1875. 13. Записки герцога де Лириа о России. Осьмнадцатый век. – М., 1868. 14. Записки и воспоминания русских женщин XVIII-I половины XI вв. // Сост. Г. Н. Моисеева. – М., 1990. 15. Записки князя Я.П. Шаховского // Со шпагой и факелом. – М., 1991. 16. Иконникова В.С. Русская женщина накануне реформы Петра 1 и после нее. – К., 1874. 17. История государственного управления России // Под. общ. ред. д. эк. н., проф. В.Г. Игнатова. – Ростов-на-Дону, 2002. 18. История России: Ученик / Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. – М., 1997. 19. Каменский А.Б. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. – М., 1999. 20. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России. – М., 1991. 21. Ключевский В.О. Курс русской истории. – М., 1958. 22. Любаевский М.К. Русская история XVII-XVIII вв. – СПб., 2002. 23. Миних Б.Х. Записки // Безвременье и временщики. Воспоминания об "Эпохе дворцовых переворотов" (1720-е – 1760-е годы) / Сост., вступ. ст., коммент. Е. Анисимова. – М., 1991. 24. Наумов В.П. Елизавета Петровна. // Вопросы истории, 1993. №5. 25. Павленко Н.И. Анна Иоанновна. Немцы при дворе. – М., 2002. 26. Павленко Н.И. Елизавета Петровна. В кругу муз и фаворитов. – М., 2005. 27. Пашков Б.Г. Русь – Россия – Российская Империя. – М., 1997. 28. Писаренко К. Повседневная жизнь русского двора в царствование

Елизаветы Петровны. – М., 2003. 29. Письма леди Рондо // Безвременье и временщики. Воспоминания об "Эпохе дворцовых переворотов" (1720-е – 1760-е годы) / Сост., вступ. ст., коммент. Е. Анисимова. – М., 1991. 30. Платонов С.Ф. Полный курс лекций по русской истории. Ч.III. // <http://www.tuad.nsk.ru/history/Russia/index.html>. 31. Полеевой Н. Столетие России с 1745 по 1845 г. – СПб., 1845. 32. Полное собрание законов Российской империи. Т.11. – СПб., 1897. 33. Пушкарева Н.Л. Женщины в исторических судьбах России X-XIX вв. // Женщина плюс ..., 2003. № 2 // http://www.owl.ru/win/womplus/2003/02_13.htm. 34. Русская старина. Путеводитель по XVIII веку. – М., 1996. 35. Семеевский М.И. Елизавета Петровна до своего восшествия на престол. // Русское слово. – СПб., 1859. 36. Семеевский М.И. Первый год царствования Елизаветы Петровны, 1741-1742. // Русское слово. – СПб., 1859. 37. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. XI. – М., 1963. 38. Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII – I пол. XIX века. – М., 1991. 39. Толстой А.К. История государства Российского от Гостомысла до Тимашева. // Русская старина. – СПб., 1878. т. 40. 40. Фирсов Н.Н. Вступление на престол императрицы Елизаветы Петровны. – Казань, 1888. 41. Хрестоматия по истории России с древнейших времен до наших дней / Сост. А.С. Орлов и др. – М., 2000.

Надійшла до редколегії 12.10.08

А. Мінгазутдінов, канд. іст. наук

ВИСВІТЛЕННЯ ДЕЯКИХ ПРОБЛЕМ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В НОВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ПОСІБНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На основі сучасної навчальної літератури з історії України проаналізовано досягнення і недоліки у висвітленні деяких проблем Великої Вітчизняної війни.

On the basis of the modern educational literature on the history of Ukraine the achievements and drawbacks in interpretation of some Great Patriotic War issues are analysed.

Друга світова війна та її складова частина Велика Вітчизняна війна посідають важливе місце в історії ХХ століття. Перемога країн і народів антигітлерівської коаліції у боротьбі проти фашистського варварства вирішальним чином вплинула на подальший світовий розвиток, привела до суттєвих геополітичних змін в Європі, Азії, на інших континентах. Вагомий внесок в розгром німецького нацизму та японського милітаризму вніс український народ. Тому, природно, події минулої війни знайшли чільне відображення на сторінках підручників та навчальних посібників з історії України. Важливо, що автори багатьох видань, які з'явилися в останні роки, спираючись на нові документи і матеріали, дають більш повну і правдиву картину суворого воєнного часу, долають численні ідеологічні стереотипи, характерні для літератури радянського періоду. Про це говориться і в анотаціях до багатьох видань. Так, в навчальному посібнику, підготовленому групою львівських авторів, наголошується: "Видання позбавлене як стереотипів застійних часів, так і новітніх "патріотичних міфів", послідовно і всебічно висвітлює історію української державності, героїчної і трагічної боротьби за її утвердження, історію формування українського народу, його перетворення в сучасну націю" [5, с. 2]. Автори підручника, написаного викладачами Київського національного університету, відзначають: "Максимально враховані сучасні наукові погляди, уточнено концептуальні положення, оцінки історичних подій і осіб" [12, с. 4]. Аналогічні вказівки знаходимо ми на сторінках інших видань, які нерідко супроводжуються уточненнями "нове бачення", "сучасне бачення" тощо. В даній статті зроблено спробу проаналізувати наскільки вдалося авторам вирішити поставлені завдання. При цьому розглядаються новітні навчальні посібники, авторами яких є науковці академічних інститутів, викладачі вищих навчальних закладів Києва, Донецька, Львова, Харкова та інших вузівських центрів.

На сторінках сучасних підручників і посібників на основі введених до наукового обігу нових документів, мемуарної літератури, книг вітчизняних і зарубіжних дослідників всебічно показано місце України в агресивних

планах верховодів нацистського "рейху" щодо Радянського Союзу. Плануючи війну проти СРСР, правлячі кола фашистської Німеччини надавали особливого значення захопленню України, її колонізації, розграбуванню її природних і культурних багатств. Вони планували фізичне знищення значної частини українців, а тих хто залишиться живими перетворити на рабів арійських завоюників.

Значне місце цьому питанню приділено в книзі О.Д. Бойка "Історія України". В ній є спеціальний підрозділ "Місце України в планах фашистів". Становить інтерес наведений автором матеріал щодо зміни задуму нацистського керівництва відносно майбутнього української державності. Один з ідеологів нацистської партії А. Розенберг висував спочатку ідею утворення формально самостійних, але фактично залежних від Німеччини держав в Україні і на Кавказі, аби протиставити їх Росії. В бюро Розенберга передбачалося навіть створення "Великої України". Проте, у другій половині 30-х років плани Гітлера, а відповідно і його оточення, докорінно змінилися. Коли у березні 1939 р., відзначає автор, Гітлеру піднесли карту, на якій були позначені кордони майбутньої "Великої України", він відклав її вбік, зауваживши, що момент для цього не настав [2, с. 462]. А вже для керівників "рейху" на першому плані були економічні інтереси, а не політичні розрахунки.

Переконаливий матеріал в цьому відношенні наведено в навчальному посібнику Б.Д. Лановика і М.В. Лазаровича "Історія України". Напередодні Другої світової війни Гітлер заявив: "Все, що я роблю, спрямовано проти Росії. Мені потрібна Україна!" А вже під час війни, у вересні 1942 р. були схвалені принципи німецької політики на Сході. Автори цитують їхні окремі положення: "Ми завоювали неосяжні території на Сході з тим, щоб закріпитися тут на тисячоліття. Конкретно це означає: після перемоги німецької зброї на просторах від Карпат до Волги має розквітнути нова арійська імперія... Саме тут не міністерським чиновникам, а білявим бестям із чорного корпусу СС фюрер довірив створення передумов великого переселення нордичної раси – вивільнення життєвого простору. Отож найвищим обов'язком кожного з нас на Сході віднині буде масове знелюднення завойованих те-